Публікації археологічних матеріалів

С.М. Разумов, М.В. Хохлов, Е.А. Кравченко

КРЕМ'ЯНИЙ НІЖ-КИНДЖАЛ ДОБИ БРОНЗИ З ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРИМУ[1]

Йдеться про підводну знахідку крем'яного ножа-кинджала доби бронзи, що є реплікою металевого виробу.

Ключові слова: доба бронзи, Крим, підводна знахідка, ніж-кинджал.

Випадкові знахідки виробів з кременю доби палеометалів, як правило, малоінформативні. Їхня культурно-хронологічна атрибуція, за поодиноких винятків, може бути лише доволі приблизна. Така ситуація пояснюється, перш за все, тією обставиною, що протягом практично всієї доби бронзи технологія обробки кременю майже не змінюється, морфологія знарядь переважно та сама, що й за кам'яної доби, коли були напрацьовані їхні найоптимальніші форми, зменшується лише кількість категорій і загальна кількість виробів на пам'ятках, що пов'язано з розвитком металургії. Але серед крем'яних виробів доби бронзи виділяються й такі, своєрідні параметри яких дозволяють робити висновки щодо їхньої культурно-хронологічної належності попри те, що вони знайдені поза комплексом. Такий артефакт розглядається в цій публікації.

Умови знахідки. Крем'яний виріб, що представляє собою двобічно оброблений ніж-кинджал, був знайдений у ході тренувального занурювання дайверів біля узбережжя Чорного моря — у верхів'ях Козачої бухти, біля східного її берега (м. Севастополь). Він був перекритий верхнім шаром придонного ґрунту (пісок) на рівні 0,3 м від рівня донної поверхні, глибина бухти в цьому місці близько 3,5 м. Нижче піску зафіксовано скупчення невеликих каменів і гальки. У цьому скупченні і був знайдений ніж-кинджал, затиснутий між двома крупнішими каменями. Ймовірно, через це на ньому відсутні сліди абразивної дії морської води. На момент знахідки він був вкритий тонким шаром вапняних відкладень.

Опис виробу. Ніж-кинджал (фонди К.О. № 12/37543, НЗХТ) виготовлений з плиткової конкреції або масивного відщепа якісного темно-сірого крейдового кременю. Залишки жовнової кірки повністю зняті сплощуючими сколами. Сировина за своїми характеристиками в цілому відповідає крейдовому кременю з родовищ передгір'їв Кримського півострова, довізне її походження малоймовірне. Своєрідна морфологія виробу (рис. 1, *1, 2*): видовжений підтрикутний черешок виділений невеликим уступом, потім листоподібне лезо розширюється, а на середині довжини його лезова частина відділена дугоподібними боковими западинами. Розміри: довжина 12,0 см (вістря обламане), максимальна ширина 2,8 см, довжина черешка 3,0 см, ширина черешка від 0,5 до 0,9 см. Параметри черешкової частини, а також загладженість і заполірування граней черешка, що виступають, вказують на наявність руків'я (вочевидь, зі шкіри чи дерева) й тривале інтенсивне використання виробу саме як ножа-кинджала, а не, наприклад, вістря дротика. Робочі частини леза також мають сліди поправлення та тривалого застосування. Поза тим, спроби поправити зламане вістря не здійснювалися, що може свідчити про виведення ножа-кинджала з ужитку після (внаслідок?) пошкодження.

Час найінтенсивнішого використання біфасіальних ножів-кинджалів і наконечників дротиків на території Північного Причномор'я припадає на добу ранньої та середньої бронзи. За нашими підрахунками, тільки з поховальних комплексів цього часу походить не менше ніж 140 таких виробів (Разумов 2010, с. 10), значна

[1] Ця стаття — посмертна публікація автора знахідки ножа-кинджала М.В. Хохлова (1967—2010). Статтю ми починали писати всі разом і будували плани для подальшого дослідження ділянки дна, де був знайдений ніж. Але доля розпорядилася так, що остаточного тексту Міша вже не побачив. Його друзі назавжди збережуть пам'ять про цю дивовижну сміливу людину.

© С.М. РАЗУМОВ, М.В. ХОХЛОВ, Е.А. КРАВЧЕНКО, 2011

їхня кількість відома також за матеріалами поселень та як випадкові знахідки. Варто зазначити, що переважна більшість біфасів представлена листоподібними формами різноманітних варіацій. Такі форми відомі ще у верхньому палеоліті й існували аж до ранньої залізної доби включно. Вочевидь, листоподібні біфаси були найраціональніші з огляду і виробництва, і використання, що зумовлено фізичними властивостями сировини. Окрім того, у комплексах бронзової доби відомі й екземпляри з чітко виділеним черешком і лезом переважно підтрикутної форми — п'ять із ямних і сім із катакомбних поховань. Подібні крем'яні вироби могли копіювати металеві ножі аналогічної морфології. Підкреслимо, що ніж-кинджал з Козачої бухти відмінний від них за абрисом, хоча, на нашу думку, також є відтворенням у кремені металевого виробу.

У пошуках аналогій ми звернулися до матеріалів доби, перехідної від середнього до пізнього бронзового віку. Саме в цей час були поширені типи бронзових ножів, морфологічно близькі до того, що нами розглядається, вочевидь, з поправкою на пластичні якості крем'яної сировини порівняно з металевою (рис. 1, *3—5*). Вони відомі у найпізніших катакомбних (Кульбака, Качур 2000, с. 47; рис. 1, *3*), а також бабинських (Литвиненко 2009, с. 545, 560; рис. 1, *4*) поховальних комплексах. Деяка подібність простежується і з ножами з поховань покровської зрубної культури (Отрощенко 2001, с. 119; рис. 1, *5;* Дьяченко, Кривошеев, Шинкарь 2006, с. 108, рис. 12, *2*), переважно з Волго-Донського регіону. Відповідно, попередньо знахідку можна датувати перехідним періодом від середньої до доби пізньої бронзи, приблизно XVIII—XVII ст. до н. е. Зазначимо, що безпосередньо в Криму знахідки подібних бронзових ножів невідомі (Тощев 2007).

Ясна річ, що з огляду на відірваність цього ножа-кинджала від археологічного контексту, викладені вище висновки носять попередній характер. Підтвердити або заперечити ці припущення можуть лише подальші дослідження на місці знахідки. Скупчення каменів, у якому був знайдений ніж-кинджал, може мати і штучний характер. Тут можна згадати поселенські пам'ятки цього часу, що пов'язуються різними авторами з кам'янсько-левенцівською, кам'янською, кам'янсько-планерською культурою, а також розташований біля Севастополя могильник Штурмове з кам'яними конструкціями (Тощев 2007, с. 141—162). Таким чином, ми припускаємо, що місце знахідки було затоплене. Тут слід нагадати про те, що саме час переходу від катакомбних до посткатакомбних культурних утворень збігається зі значними кліматичними змінами початку середньосуббореального періоду, які супроводжувалися аридизацією і континенталізацією (Литвиненко 2009а, с. 24—25). Відповідно, рівень моря був нижче сучасного. На жаль, археологічні дослідження околиць Козачої бухти аж до тепер були ускладненні через дислокацію тут військових об'єктів. Окрім того, є дані про знахідки в цьому районі фрагментів кераміки доби середньої—пізньої бронзи (підйомний матеріал у пониззі Стрілецької балки на місці будівництва дороги, крім кераміки, був представлений овальною пряжкою з великої мушлі морського молюска). Отже, наявність поселень або поховань цього часу тут аж ніяк не виключена.

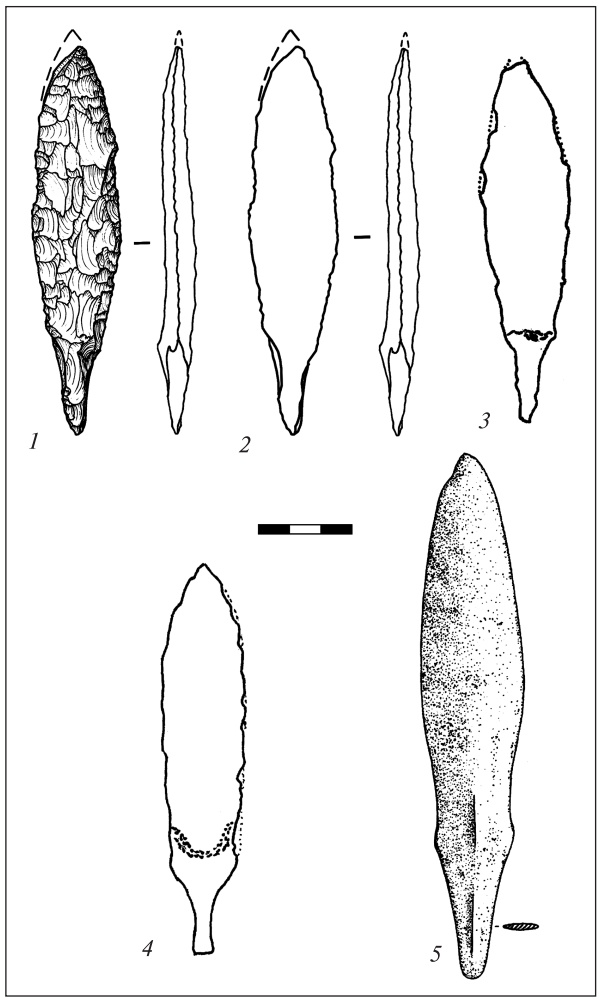

Рис. 1. Крем'яний ніж та його бронзові аналогії: *1, 2* — Козача бухта; *3* — пізньокатакомбний комплекс Кондратівка 3/4 (Кульбака, Качур 2000); *4* — бабинський комплекс Пологи 1/2 (Литвиненко 2009); *5* — покровський комплекс Неткачево 6/2 (Дьяченко, Кривошеев, Шинкарь 2006)

Тільки подальші дослідження можуть дати відповідь на запитання, чи ми маємо справу з випадково втраченим предметом, чи то з прихованою під водами бухти пам'яткою доби бронзи.

Дьяченко А.Н., Кривошеев М.В., Шинкарь О.А. Раскопки курганного могильника Неткачево в Котовском районе Волгоградской области // Материалы по археологии Волго-Донских степей. — Волгоград, 2006. — **3.** — С. 105—163.

Кульбака В., Качур В. Індоєвропейські племена України епохи палеометалу. — Маріуполь, 2000.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Рукопис дис. ... докт. істор. наук // НА ІА НАНУ. — 2009/879.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). — Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2009а.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.

Разумов С.М. Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань). — Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2010.

Тощев Г.Н. Крым в эпоху бронзы. — Запорожье, 2007.

Надійшла 18.02.2010

С.Н. Разумов, М.В. Хохлов, Э.А. Кравченко

КРЕМНЕВЫЙ НОЖ-КИНЖАЛ ЭПОХИ БРОНЗЫ С ЮГО-ЗАПАДНОГО КРЫМА

На дне Казачьей бухты в г. Севастополь в результате тренировочного дайверского погружения был найден кремневый нож очень хорошей сохранности. Ножи этого типа распространены в переходное время от средней к поздней бронзе, но представлены металлическими изделиями. Этот, вероятно, является репликой такого изделия, сделанной из местного крымского сырья. В Крыму находки таких ножей до сегодняшнего времени известны не были. Учитывая условия его залегания на дне, возможно, речь идет о прибрежном затопленном памятнике этого времени, однако без проведения дальнейших подводных исследований последнее является лишь предположением.

S.M. Razumov, M.V. Khokhlov, E.A. Kravchenko

FLINT KNIFE-PONIARD OF THE BRONZE AGE FROM THE SOUTH-WESTERN CRIMEA

A very well preserved flint knife was found at the bottom of the Cossack Bay in Sevastopol after the training submergence of divers. Knives of this type are common in the period of transition from the Middle to the Late Bronze Age; however, they are presented by metal finds. This one is probably a reply to such item made of local Crimean raw material. Finds of these knives have not been known in the Crimea by the present day. Taking into account its place of find at the bottom, probably, it is a matter of a flooded coastal site of this period; however, without the further underwater research this can only be an assumption.

Л.І. Бабенко

КУРГАНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПІВНІЧНО-СХІДНІЙ ОКОЛИЦІ ХАРКОВА

Подано матеріали трьох курганів IV ст. до н. е., розкопаних на північно-східній околиці Харкова.

Ключові слова: скіфська доба, східна Україна, сіверськодонецький регіон, курган, поховання.

Попри суттєве поповнення останнім часом відомостей про курганні старожитності скіфської доби сіверськодонецького регіону, певна частина досліджених пам'яток ще не введена до наукового обігу. До таких належать і три кургани, розкопані в 1977 і 1979 рр. на північно-східній околиці Харкова експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна (Бородулин 1977; 1979).

Розкопки передували будівництву Салтівського трамвайного депо. В зоні новобудови опинилася група з п'яти курганів. Насип най-

© Л.І. БАБЕНКО, 2011